

Мороз Г.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового, екологічного та аграрного права
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID: 0000-0002-9991-187X

ДЕФЕКТИ ЕКОЛОГО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

DEFICIENCIES IN ENVIRONMENTAL LAW REGULATION

У статті констатується недостатність наявного потенціалу екологічного права в забезпеченні прав та інтересів громадян. Серед причин, що обмежують регулятивні можливості екологічного права, – дефектність еколого-правових приписів, зумовлена різними факторами. Встановлено, що одним з найпоширеніших видів юридичних дефектів є прогалини. Причини прогалин можуть бути різними: законотворчість відстає від сучасного суспільного життя; законодавець не в змозі відобразити в законодавстві всі можливі ситуації, які потребують правового регулювання; проблеми застосування юридичної технології тощо.

Доведено, що ефективність та якість законодавчого регулювання екологічних відносин безпосередньо впливають на якість життя, здоров'я та добробут людей. Тому розширення еколого-правового простору за рахунок прямого закріплення інтересу екологічного благополуччя можна трактувати як один зі способів усунення суб'єктивної невизначеності як суттєвого недоліку правового регулювання відносин з питань охорони довкілля.

Обґрунтовано необхідність оптимального поєднання в законодавстві економічних споживчих інтересів для задоволення ресурсних потреб економіки та екологічних інтересів, спрямованих на забезпечення життєво важливої потреби в безпечному та сталому середовищі. Зазначені інтереси охоплюються різними галузями публічного права: конституційною, адміністративною, кримінальною, екологічною тощо. Вирішальну роль відіграє саме екологічне законодавство, що важливе у вирішенні проблеми суперечностей у відносинах між людиною та природою.

Ключові слова: потенціал екологічного права, дефектність еколого-правових приписів, екологічні інтереси суспільства, інтерес екологічного благополуччя, ресурсно та екологічно збалансоване середовище.

The article is aimed at substantiating the lack of the environmental law potential to ensure the rights and interests of citizens. Among the reasons limiting the regulatory possibilities of environmental law is the problem of the defective nature of environmental regulations caused by various factors that requires an adequate solution. It is established that one of the serious negative consequences of the existence of deficiencies in the legal regulation of environmental protection is violations of the systemic properties of environmental law, violations of the integral relations between its constituent elements, as a result of which environmental law ceases to function as a coherent mechanism aimed at protecting the environmental interests of society.

Loopholes are one of the most common types of legal defects. The causes of loopholes can be different: law-making lags behind modern social life; the legislator is unable to represent in legislation all possible situations that require legal regulation; legal technology is insufficiently used, etc. It is often manifested in the forms of narrow-minded or selfish interests being enshrined or current social needs being inadequately reflected in legislation.

It is proved that the effectiveness and quality of the legislative regulation of environmental relations directly affect the quality of life, health and well-being of people. Therefore, expanding environmental legislation by ensuring the interest of environmental well-being can be considered one of the ways of eliminating subjective uncertainty as a significant deficiency of the legal regulation of environmental relations. Introducing legislation on the optimum combination of economic consumer interests in meeting the resource needs of the economy and environmental interests aimed at ensuring the vital need for a safe and sustainable environment requires the use of inter-branch tools in regulating these relations. Interests in this area are covered by various areas of public law: constitutional, administrative, criminal, environmental and others. A decisive role is played by environmental law itself, the value of which consists in reflecting a combination of various interests. It is environmental law and legislation that play a special role in solving the problem of contradictions in human-nature relations.

Key words: environmental law potential, deficiencies in environmental legislation, environmental interests of society, interest of environmental well-being, sustainable environment.

Постановка проблеми. Важливість теми дослідження та гострота питання захисту довкілля для українського суспільства та світової спільноти загалом у сучасних реаліях беззаперечні. Практика правового регулювання охорони навколишнього природного середовища свідчить, що потенціал екологічного права в забезпеченні екологічних прав

та інтересів не досить високий. Серед причин, що обмежують регулятивні можливості екологічного права, – проблема дефектності еколого-правових приписів, зумовлена різними факторами, і така, що потребує адекватного вирішення.

Стан наукового дослідження проблеми. Закономірності виникнення та проявів недоліків, які

притаманні екологічному праву, пояснюються перш за все в рамках загальної теорії дефектів права. Спеціальні еколого-правові дослідження, присвячені питанням дефектів в екологічному праві, представлені роботами Т.І. Макарової, І.О. Краснової, Н.І. Хлудневої. Оскільки незаперечним є вплив дефектів на ефективність дії екологічного права, то слід зазначити, що це питання загалом не залишилось поза увагою фактично жодного представника еколого-правової науки. Водночас комплексних досліджень у рамках вітчизняної науки щодо термінологічної ідентифікації дефектів правового регулювання охорони навколишнього середовища, їх видової диференціації, причин виникнення та механізмів усунення немає. Охопити в межах однієї публікації весь спектр зазначених питань неможливо, проте окремі із аспектів будуть висвітлені.

Метою цією статті є дослідження юридичної природи різноманітних дефектів еколого-правового регулювання, що знижують ефективність екологічного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Палітра наукових поглядів на феномен дефектів у праві досить різноманітна – від визнання дефектів недоліками логіко-структурної властивості системи права і системи законодавства до їх розгляду як стану правових норм, за якого регулювання суспільних відносин порушує оптимальний баланс інтересів суспільства, держави. Одним із серйозних негативних наслідків існування дефектів правового регулювання охорони навколишнього природного середовища є порушення системних властивостей екологічного права, порушення інтегральних зв'язків між утворюючими його елементами, внаслідок чого екологічне право перестає функціонувати як злагоджений механізм, спрямований на захист екологічних інтересів суспільства [1, с. 85–86, 87, 94]. Аналізуючи особливості механізму еколого-правового регулювання, Т.І. Макарова зазначає, що такий механізм – це свого роду вільна система, елементи (правові інститути) якої взаємодіють відносно вільно. Еластичність системи, що дає змогу їй амортизувати зовнішні впливи, виникає завдяки оптимальному набору між-системних зв'язків. Вчена пояснює свою позицію на прикладі екологічного законодавства Республіки Білорусь, яке постійно поповнюється новими природоохоронними нормами, на основі яких формуються нові правові механізми. Трапляються на цьому шляху і втрати, наприклад, звертається увага на можливість трансформації економічного механізму охорони навколишнього середовища в напрямі виключення з нього окремих елементів або призупинення їх дії, а також перенесення норм, які встановлюють окремі еколого-економічні механізми, в інше законодавство з наступною втратою їх екологічної специфіки. Разом із тим система не перестає існувати навіть у разі втрати окремих її частин, при цьому цілеспрямоване спрощення системи може призвести до її ліквідації. Однак як основний фактор збереження системи розглядаються зв'язки, а засобом,

що забезпечує стабільність системи, – оптимальний набір таких зв'язків. І, щонайважливіше, головним елементом, сполучною ланкою правової охорони навколишнього природного середовища є *ціль* існування системи. Виходячи з положень Конституції та Закону «Про охорону навколишнього середовища», тобто з позиції права, визначальна ціль екологічної політики – забезпечення права людини на сприятливе навколишнє середовище [2, с. 42–43].

Одним із найпоширеніших видів юридичних дефектів є прогалини. Прогалини в законодавстві визначаються як повна або часткова відсутність законодавчої регламентації певної групи суспільних відносин, що потребують правового регулювання [3, с. 148]. Причини виникнення прогалин можуть бути різні: відставання нормотворчості від сучасного суспільного життя, невміння законодавця відтворити в нормах права всі можливі ситуації, які потребують правового регулювання, недосконале використання юридичної техніки тощо. Часто це проявляється у вигляді закріплення у законодавстві вузьковідомчих або егоїстичних інтересів або ж неадекватного (необ'єктивного) відображення та закріплення у нормах права сутнісних актуалізованих соціальних потреб.

У наукових дослідженнях еколого-правового характеру вказують на такі найбільш типові фактори та обставини, що зумовлюють специфіку правового регулювання екологічних відносин та одночасно впливають на його якість:

1) предмет екологічного права – навколишнє природне середовище і суспільні відносини, що виникають у цій сфері; 2) комплексний характер методу еколого-правового регулювання, який базується на особливостях предмета цієї галузі права і зумовлює відповідну специфіку в регулюванні; 3) проблеми, пов'язані із систематизацією законодавства про охорону навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів, що пов'язані з ознакою комплексності [4, с. 404].

І. Окреслюючи предмет екологічного права, не можна не відзначити складність, розгалуженість, універсальність відповідних правовідносин, соціальну значимість та специфіку їх об'єктів. Екологічні відносини надзвичайно різноманітні та можуть бути диференційовані залежно від їх об'єкта (землеохоронні, лісоохоронні, водоохоронні, надрохоронні, відносини з охорони атмосферного повітря тощо), основних сфер діяльності людей у галузі навколишнього природного середовища (еколого-процесуальні, еколого-інформаційні, відносини у сфері розгляду спорів, відносини з міжнародного співробітництва, освоєння космічного простору тощо), соціальної сутності та спрямованості (природоресурсні, природоохоронні, антропоохоронні (біобезпекові)). Універсальний характер екологічних правовідносин, їх зв'язок з процесами суспільного розвитку дає змогу кожне явище природи, всі суспільні процеси, що відбуваються, розглядати як об'єкт охорони і права.

Об'єктивно наявні особливості природних (екологічних) об'єктів (їх природний характер,

відсутність вартості, часто відсутність властивостей відновлюваності, взаємозв'язок з іншими елементами навколишнього природного середовища тощо) впливають на правовий режим їх використання, охорони і збереження. Усі ці чинники, а також те, що екологічне право побудоване перш за все на засадах природоресурсного і природоохоронного блоків правового регулювання (завідомо конфліктних за своєю суттю) певною мірою зумовлюють проблему дефектності правового регулювання екологічних відносин. У літературі відзначають, що така специфіка відобразилась на якості еколого-правової матерії, що проявляється в наявності значної кількості правових невизначеностей, посилань і бланкетних норм, а також норм, що встановлюють необґрунтовано широкі межі розсуду й тлумачення для суб'єктів правозастосовної діяльності [5, с. 14; 6, с. 26].

2. На особливості правового регулювання природокористування в сучасних умовах впливає, серед іншого, змішаний характер методів правового регулювання [7, с. 10–11]. Так, зокрема, імперативний і диспозитивний методи, за винятком «чистих» приватних або публічних галузей, присутні практично в кожній правовій галузі у певному співвідношенні, роблячи її змішаною, приватно-публічною [8, с. 52]. Розглядаючи методи права екологічної безпеки, Ю.А. Краснова зазначає, що такі ж методи правового регулювання притаманні екологічному праву – імперативний та диспозитивний, серед яких переважає імперативний метод через визнання цієї підгалузі (права екологічної безпеки) регулятивно-охоронною [9, с. 13].

Не можна не погодитись із твердженням про те, що використання (експлуатація) природних ресурсів з господарською метою не може регулюватись тільки адміністративними методами. У сучасних умовах можна констатувати посилення ролі приватноправових форм регулювання природокористування, разом із тим екологічне право небезпідставно відносять більшою мірою до сфери публічно-приватної з огляду на те, що екологічний складник апріорі визначальний і впливає на визначення шляхів модернізації економіки та формування досить жорсткої та фактично детально регламентованої моделі поведінки суб'єктів правовідносин. У контексті сталого розвитку цілі економічного характеру та охорони навколишнього природного середовища мають бути врівноваженими, оптимально збалансованими.

3. Нині доводиться констатувати досить хаотичне регулювання постійно оновлюваних екологічних відносин. Питання, пов'язані із систематизацією законодавства про охорону довкілля, представниками еколого-правової наукової спільноти висвітлюються в найрізноманітніших ракурсах. Справді, кодифікаційні роботи в галузі екологічного права відзначаються великим рівнем наукомісткості. Часто необхідні знання виходять за межі юриспруденції. У законотворчій роботі юридична наука спирається на досягнення інших галузей науки, які теж не завжди спроможні дати відповідь на питання, які виника-

ють у правотворенні. Це не означає безпорадності науки. Розробка законопроектів виявляє низку нових проблем, які потребують спеціальних наукових досліджень. Так, виявляє себе взаємний зв'язок і взаємний вплив науки екологічного права та екологічної правотворчості [10, с. 73].

Найпоширенішою натеper є думка щодо необхідності прийняття Екологічного кодексу України (Ю.С. Шемшученко, В.В. Костицький, В.І. Андрейцев, Н.Р. Малишева, Г.І. Балюк та ін.). Цікавою видається позиція щодо потреби прийняття Ландшафтного кодексу України або ж Кодексу законів про охорону навколишнього природного середовища [11, с. 490]. Серед причин уникнення розгляду і прийняття парламентом Екологічного кодексу України І.І. Каракаш виокремлює такі: по-перше, натеper справді відсутня досить обґрунтована науково-методологічна концепція його змістової структури, зокрема щодо співвідношення регулювання природоресурсових, природоохоронних і середовищезахисних відносин; по-друге, не вирішеною на доктринальному рівні залишається проблема щодо визначення меж правового «втручання» в закономірності природного функціонування навколишнього середовища; по-третє, об'єктивно неможливим є охоплення надзвичайно різноманітних, розгалужених і специфічних природоресурсових, природоохоронних і середовищезахисних відносин одним, навіть кодифікованим законодавчим актом; по-четверте, незважаючи на більш ніж півстолітній досвід правового регулювання зазначених суспільних відносин вітчизняним законодавством, накопичений правотворчий досвід усе ж є недостатнім для їх урегулювання єдиним кодифікованим законом; по-п'яте, нині не спостерігається досить сформований рівень суспільної волі, як наслідок, політичної волі та зацікавленості держави у всеосяжному й ефективному правовому регулюванні взаємодії суспільства зі своїм природним оточенням [12, с. 68].

Названі аргументи є справді об'єктивними та зумовлюють насамперед необхідність розробки Концепції розвитку екологічного права та законодавства, що є важливим складником в алгоритмі формування єдиної, логічно послідовної, всебічно виваженої та обґрунтованої доктрини національної екологічної політики України, пошуку найбільш ефективних та оптимальних форм і методів її реалізації [13, с. 172].

У пояснювальній записці до проекту Екологічного кодексу України констатується, що натеper екологічне законодавство України являє собою розгалужену ієрархічну систему законодавчих актів різного регулюючого рівня, різної юридичної сили, різних сфер застосування. Це, з одного боку, є фактом позитивним, тому що у вітчизняному екологічному законодавстві практично не залишилось прогальних предметних сфер. З іншого ж боку, навіть фахівці не в змозі охопити весь цей неосяжний масив законодавства. Проблема ускладнюється непростим характером зв'язків норм суто екологічного законодавства з нормами,

що, регулюючи відносини з охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів, мають так звану «подвійну» чи навіть «потрійну прописку» в різних галузях законодавства України [14]. Оптимальною вважають систематизацію екологічного законодавства на сучасному етапі розвитку українського суспільства й відповідних суспільних відносин, яка може відбуватися поетапно на двоступеневому рівні, а саме: на першому етапі на рівні прийняття Основ екологічного законодавства України, а на другому – на рівні розроблення і прийняття Екологічного кодексу України. Не можна виключати й проведення консолідації однотипних законодавчих актів різних часів у сфері охорони довкілля [12, с. 69]. Безумовно, такий підхід зумовлює необхідність глибокого перегляду змісту, попереднього регулятивного значення та ефекту таких законодавчих актів, визначення рівня їх «екологічності».

Прийнятною та раціональною на завершальному етапі реформування екологічного законодавства можна вважати пропозицію щодо форми кодифікації у вигляді Кодексу законів України про довкілля, що полегшило б пошук потрібної норми та застосування її змісту. Обґрунтовують це тим, що натепер у сфері екологічного законодавства, як ні в одній з інших галузей (цивільній, адміністративній, господарській та ін.), діє розгалужена система кодифікованих законодавчих актів у формі кодексів та законів. Предметом правового регулювання великої частини з них є однорідні групи екологічних суспільних відносин, об'єднаних сферою відповідних природних ресурсів або їх комплексів. Це закони і кодекси про природні ресурси. Прийняття у разі такої палітри законодавчих актів Екологічного кодексу, як форми кодифікованого акта, є недоцільним, оскільки він не зможе об'єднати вже наявні кодекси і закони з причини своєї спорідненості за формою з останніми. Таке об'єднання можливе лише у формі Кодексу законів України про довкілля. Безумовно, воно не буде механічним, а матиме змістове наповнення принциповими положеннями наявних кодексів та законів екологічного спрямування та дасть можливість створити єдине законодавче підґрунтя для подальшої законотворчої та правозастосовчої практики [15, с. 51–52]. Тобто не йдеться про суто технічні прийоми, необхідним є системний підхід, який в змозі забезпечити, у тому числі цілісна доктрина, заснована на вироблених у науці екологічного права уявленнях. Грамотна наукова думка, тобто доктринальні положення, підтримувані теорією еколого-правової науки впродовж багатьох років, мають бути покладені в основу майбутнього нормативно-правового акта, наділеного відповідною юридичною силою. Капітальне впорядкування та вдосконалення вже наявних кодифікованих актів, приведення їх до вимог сучасного стану речей в природоресурсній та природоохоронній сферах мають передувати кодифікаційним процесам, на основі чого буде сформовано оновлену національну систему екологічного права.

Таким чином, в основу подальшої систематизації екологічного законодавства має бути покладена

науково обґрунтована (доктринальна) концепція основних засад його розвитку. Загалом, основною метою систематизації є запобігання забрудненню екосистем, гармонізація взаємодії суспільства і природи, відтворення екологічної рівноваги, екологічне оздоровлення та екологічна безпека. Тобто натепер мета має не природоохоронний характер, а більшою мірою запобіжний, природовідтворювальний [16, с. 123].

У монографічному дослідженні «Правові засади охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки» (2016 рік) білоруськими вченими викладено рекомендації щодо виявлення системних дефектів правового регулювання екологічних відносин і способів їх подолання як напряму вдосконалення еколого-правового механізму. Ключовий аспект, на якому поставлено акцент, стосується наявності існуючого системного дефекту, що зумовлений прийняттям у 2000 році Закону Республіки Білорусь «Про нормативно-правові акти Республіки Білорусь», який встановив більшу юридичну силу кодексу стосовно інших законів. Такий не беззаперечний підхід законодавця кардинально змінив підпорядкованість законодавчих актів еколого-правового характеру, поставивши за юридичною силою акти природоресурсного змісту: кодекси Республіки Білорусь про землю, про надра, Водний та Лісовий кодекси вище Закону Республіки Білорусь «Про охорону довкілля», в преамбулі якого стверджується, що він «встановлює правові основи охорони навколишнього середовища, природокористування, збереження і відновлення біологічного різноманіття, природних ресурсів і об'єктів та спрямований на забезпечення конституційних прав громадян на сприятливе для життя і здоров'я довкілля» [17, с. 30]. Тому звертається увага на ту обставину, що спосіб подолання такого протиріччя, запропонований на офіційному рівні як «систематизація у вигляді кодифікації актів законодавства в галузі охорони навколишнього середовища», демонструє відсутність системного погляду, який походить від розуміння сутності, цілей і завдань правового регулювання екологічних відносин, а також взаємодії природно-ресурсної та природоохоронної складових частин екологічного законодавства [17, с. 30].

Присвятивши увагу питанням окремих чинників, що зумовлюють дефектність правового регулювання екологічних відносин, у контексті змісту цього дослідження важливо зазначити таке.

Питання охорони навколишнього природного середовища та використання його корисних властивостей тією чи іншою мірою підпадають під регулятивний вплив різних галузей права. Суб'єкти відносин, що при цьому виникають, є носіями найрізноманітніших інтересів – економічних, господарських, екологічних, соціальних, політичних чи інших. Різноманітність суспільних відносин у сфері охорони та використання корисних властивостей довкілля передбачає, що для їх всеосяжного правового охоплення необхідною є дієва система нормативно-правових актів, які б детально врегулювали цю

групу відносин. Відомо, що відносини з питань охорони довкілля регулюють понад 40 законів та сотні підзаконних нормативно-правових актів, водночас система відповідальності за екологічні правопорушення, забезпечення дотримання екологічних прав людини залишається слабкою та неефективною. З одного боку, нині ми маємо величезну кількість нормативно-правових актів, що регулюють сферу екологічних відносин, а з іншого – маємо справу з їх декларативністю, фрагментарністю, колізійністю тощо. Зовсім необов'язково бути юристом, щоб розуміти, що чим більше приймається законів, указів, постанов, інших нормативно-правових актів, тим меншою стає можливість їх втілення і дотримання, тобто елементарно зменшується ефективність законодавства [18, с. 7]. Зрештою, перевантаженість нормативної бази призводить до протиріч змісту актів, що становлять її систему.

Одним зі способів подолання дефектності в правовому регулюванні екологічних правовідносин можна вважати максимальне відображення в змісті правових норм суспільних екологічних інтересів (тобто інтересів екологічного благополуччя), надаючи ціннісних орієнтирів змісту і сутності права. Г.В. Мальцев вважає необхідним, щоб наявний у суб'єкта інтерес пройшов через юридичну інституалізацію, тобто отримав відображення у правовій нормі, був опосередкований у суб'єктивних правах і юридичних обов'язках, забезпечений гарантіями і засобами правового захисту. Усе це значно збільшує регулятивний потенціал інтересу, який починає тепер діяти як інтерес суб'єкта права. Норма наділяє його носія юридичною владою, можливістю представляти свій інтерес як суб'єктивне право, вимагати на законних підставах усунення всіх перешкод на шляху реалізації інтересу, відображеного в суб'єктивному праві [19, с. 777].

О.Л. Дубовик звертає увагу на абстрактність екологічної правотворчості, коли розробники акта не замислюються про механізми його реалізації [20, с. 119]. Наприклад, абстрактністю та загальним змістом відзначається принципове законодавче положення щодо науково обгрунтованого узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природничих і технічного права загалом.

нічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища (п. «е» ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»). Водночас важливо ставити питання про конкретизацію як спосіб удосконалення законодавства, розумність та визначеність у правовому регулюванні екологічних відносин.

Висновки. Ефективність та якість законодавчого регулювання еколого-правових відносин напряду впливає на якість життя, стан здоров'я і добробуту людини.

Розширення еколого-правового простору за рахунок прямого закріплення інтересу екологічного благополуччя можна трактувати як один зі способів усунення суб'єктивної невизначеності як суттєвого недоліку правового регулювання відносин з питань безпеки довкілля. Основним інструментом забезпечення оптимального поєднання екологічних інтересів є право. Правове оформлення оптимального поєднання економічних, споживацьких інтересів у задоволенні ресурсних потреб економіки та екологічних інтересів, спрямованих на забезпечення життєво необхідної потреби існування в безпечному, ресурсно та екологічно збалансованому середовищі, передбачає потребу використання міжгалузевого інструментарію в регулюванні таких відносин. Інтереси у вказаній сфері забезпечуються різними галузями публічного права: конституційною, адміністративною, кримінальною, екологічною та іншими. Визначальну роль відіграє саме екологічне право [21, с. 184], ціннісне призначення якого якраз і полягає у відображенні поєднання та втіленні в ньому різного роду інтересів, визначає та зумовлює його сучасні цілі, тенденції розвитку [22, с. 40].

Гармонізація законодавства, екологічного у тому числі, передбачає зовнішній та внутрішній аспекти і полягає не тільки у приведенні положень національного законодавства до норм міжнародного права, а перш за все означає дотримання принципів системності та узгодженості процесу нормотворення. Подолання колізійності законодавства в ході кодифікаційних робіт, усунення прогалин, лінгвістичних та логічних недоліків і неточностей чи проявів інших дефектів правового регулювання еколого-правових відносин має стати важливим завданням у прагненні України до ідеалу структурного аспекту системи

Список використаних джерел:

1. Хлуденева Н.И. Дефекты в экологическом праве: понятие и виды. *Журнал российского права*. 2014. № 11. С. 85–95.
2. Макарова Т.И. Юридический инструментализм как метод формирования эколого-правового пространства. *Екологічне право України*. 2017. № 1–2. С. 40–46.
3. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 5: П–С. 2003. 736 с.
4. Макарова Т.И. Дефекты экологического права: постановка проблемы. *Право в современном белорусском обществе*: сб. науч. тр. / ред. кол. В.И. Семенов (гл. ред.) и др. Минск: «Бизнесофсет», 2011. Вып. 7. С. 402–408.
5. Анісімова Г.В. Об'єкти екологічних правовідносин: сучасні підходи. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1 (5). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_1_16 (дата звернення: 24.09.2019).
6. Хлуденева Н.И. Дефекты правового регулирования охраны окружающей среды: монография. Москва: Ин-т законодательства и сравн. правоведения при Правительстве РФ; ИНФРА-М, 2014. 172 с.

7. Кобецька Н.Р. Дозвільне та договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2016. 424 с.
8. Піддубний О.Ю. Метод екологічного, природоресурсного права та права екологічної безпеки (на прикладі правового регулювання сфери біотехнологій). *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія «Юридичні науки»*. 2017. № 2 (2). С. 50–54.
9. Краснова Ю.А. Право екологічної безпеки в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. 34 с.
10. Шемшученко Ю.С., Костицький В.В. Про соціальну зумовленість сучасних проблем теорії та методології екологічного права. *Екологічне право України*. 2017. № 1–2. С. 66–74.
11. Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні : колективна монографія / відп. ред.: Т.Є. Харитоновна, І.І. Каракаш. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 722 с.
12. Каракаш І.І. Актуальні проблеми систематизації сучасного екологічного законодавства України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. № 80. С. 63–71.
13. Гетьман А.П. Концепція розвитку екологічного права та законодавства як передумова забезпечення національної екологічної політики. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2 (73). С. 165–173.
14. Пояснювальна записка до проекту Екологічного кодексу України. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=17281&pf35401=47815> (дата звернення: 16.09.2019).
15. Гетьман А.П. Кодифікація екологічного законодавства в контексті конституційної реформи. *Екологічне право України: система та межі правового регулювання* : матеріали всеукраїн. наук.-практ. круглого столу, 25 вересня 2015 р., м. Дніпропетровськ. Дніпропетровськ, 2015. С. 49–53.
16. Мороз Г.В. До питання систематизації екологічного законодавства України. Збірник тез наукових доповідей учасників «круглого столу» *«Актуальні питання кодифікації екологічного законодавства України»*. 9 листопада 2012 р. / за заг. ред. В.П. Гетьмана. Харків : НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2012. С. 121–123.
17. Правовые механизмы охраны окружающей среды и обеспечения экологической безопасности. / Под науч. ред. Т.И. Макаровой. Минск : БГУ, 2016. 191 с.
18. Балюк Г.И. Новые вызовы для экологического права в современных условиях. *Влияние межгосударственных интеграционных процессов на развитие аграрного, экологического, природоресурсного и энергетического права* : тез. докл. междунар. науч.-практ. конф., Минск, 26–27 апр. 2018 г. Белорус. гос. ун-т / редкол.: Т.И. Макарова (отв. ред.) и др. Минск : БГУ, 2018. С. 5–11.
19. Мальцев Г.В. Социальные основания права. Москва : Норма: ИНФРА-М, 2011. 800 с.
20. Дубовик О.Л. Экологическое право. Москва, 2003. 584 с.
21. Мороз Г.В. Правові форми відображення балансу інтересів у екологічних відносинах. *Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин у контексті інтеграційного розвитку* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 7–10 червня 2018 р.) / відп. ред. Т.Є. Харитоновна, Х.А. Григор'єва. Одеса, Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 183–186.
22. Кобецька Н.Р. Правовий режим використання природних ресурсів: поняття, особливості. *Екологічне право України*. 2016. № 3–4. С. 37–43.